

KELEMEN ELEMÉR

Az oktatáspolitikai hangsúlyváltozások tükröződése a dualista korszak tantervpolitikájában

Az elemi népiskola¹

Dolgozatomban az oktatáspolitikai és az oktatásirányítási alakulásának, változásainak összefüggésébe ágyazottan vizsgálom a tantervpolitika, a tantervkészítés és a tantervi legitimáció dualista kori hazai történetét, különös tekintettel a jubiláló – 1871-ben alapított – *Országos Közoktatási Tanács* szerepére, ezirányú tevékenységére. Tájékoztatóm ezúttal a közoktatási rendszer alapintézményére, az elemi népiskolára szűkíttem le.²

A kiegyezés megteremtette a szükséges és elégséges politikai és közjogi feltételeket a magyarországi közoktatási rendszer időszerű és elkerülhetetlen modernizációjához, nemzeti és polgári jellegű átalakításához. Ennek a folyamatnak az alapját a *népiskolai oktatásról szóló 1868. évi XXXVIII. törvénycikk*kel *Eötvös József* rakta le. Eötvös a népoktatással megalapozott nemzeti közműveltségben, a megreformált népoktatásra épülő közoktatási rendszerben az ország gazdasági és társadalmi fejlődésének, a polgári jellegű – a társadalmi részvételen és az önkormányzatiságon alapuló – politikai intézményrendszer kialakításának nélkülözhetetlen

alapfeltételét, s egyben fontos és hatásos esz-közét látta (*Köte*, 1975; *Felkai*, 1979; *Mann*, 1991; *Kelemen*, 2002; 2019).

A törvény – egyebek mellett – meghatározta a népoktatás tartalmi korszerűsítésének a kor igényeihez igazodó egységes és kötelező keretét kijelölő tantárgyi szerkezetét; ebben a megújuló anyanyelvi és számtani alpműveltség mellett a társadalmi és természettudományi tájékozódás alapjait, az elméleti ismeretek gyakorlati alkalmazásának kereteit, a testnevelés és a világi énektanítás kötelező jellegét, továbbá a hitoktatás elkülönítését a „világi” tantárgyaktól (*Bereczki*, 1985; *Arató*, 1968; *Regős*, 1970; *Köte*, 1975; *Felkai*, 1979; *Bollókné*, 1996; *Kelemen*, 2019).

Az állami és a községi iskolák számára természetesen ennél feszebb szabályozást jelentett az első, 1869. évi állami népiskolai tanterv (*Bereczki*, 1958; *Arató*, 1959; *Horvánszky*, 1974; *Bollókné*, 1996). A felekezeti iskolák egyházi tanhatóságai ugyanakkor – a törvény liberális szellemének megfelelően – maguk határozták meg a tanítás anyagát, módját és eszközeit (*Bereczki*, 1958; *Arató*,

¹ Készült a Magyar Tudományos Akadémia Pedagógiai Bizottság Neveléstörténeti Albizottságának 2021. november 27-i ülésén elhangzott előadás alapján.

² Az előadás és az abból készült jelen dolgozatom nagyrészt a korábbi – publikált – kutatási eredményeimen alapul (*Kelemen*, 1999).

1959; Felkai, 1979, 1995; Mészáros, 1996; Kelemen, 2019).

A törvény szükségesnek tartotta az alapismeretek gyakorlati alkalmazását, ezáltal is közelítve a kötelező iskoláztatást a tömegek valóságos életviszonyaihoz. A gyakorlati irányultság konkrét módzatait (például tematikájának, tananyagának meghatározását) azonban csak az első négy osztályra épülő népoktatási intézményekben követezte meg – egyrészt az elemi népiskola viszonylag önálló 5–6. osztályában, másrészt az úgynevezett felső nép- és polgári iskola, főként azonban az ismétlő iskola esetében (Arató, 1969; Regős, 1970).

A népiskola dualizmus kori fejlődésének későbbi, a kezdeti elképzelésektől mindinkább eltérő útját kétirányú, hatásukat tekintve azonban egymást erősítő korrekciós-revizíós törekvések befolyásolták.

Az egyik ezek közül a népiskola gyakorlatias jellegének, hasznosságának a hangsúlyozása, előtérbe állítása volt. Ez a hatás részben az 1869-es állami tanterv időközi, 1877-es átdolgozásában, részben pedig a tananyag és a tantervi követelmények miniszteri rendeletek útján történt gyakori módosításában nyilvánult meg. Az 1880-as évektől az elemi népiskola első négy osztályának tananyagában is egyre nagyobb teret nyertek a termelési ismeretek, a mezőgazdasági és ipari jellegű alapképzés, valamint a kézimunka (Bereczki, 1958; Arató, 1968, 1970; Regős, 1970; Horánszky, 1974; Kelemen, 2002, 2019).

A gyakori változások és a növekvő igények valósággal szétrobbantották a tanítóképzés időkeretét, tantárgyi struktúráját és

követelményrendszerét; évtizedekig tartó – gyakorlata meddő – vitákat gerjesztve a tanítóképzés jövőjéről (Szakál, 1933; Kelemen, 2007; Donáth, 2015). Ezeket a folyamatos változásokat végül az 1905-ös népiskolai tanterv foglalta egységes keretbe. Új, korszerű tartalmi elemei, a századforduló modern lélektani és pedagógiai szempontjainak érvényesülése, valamint az osztatlan iskolák

tanítóinak kínált módszertani ajánlásai a hazai tantervtörténet kimagasló teljesítményei közé emelik (Berecki, 1958; Arató, 1968, 1970; Regős, 1970; Horánszky, 1974; Ballér, 1996; Kelemen, 1999, 2019).

A másik revíziós kísérlet – részben a tanulói túlterheltségre, részben a társadalmi igényként megfogalmazott gyakorlatiasságra hivatkozva – az alpműveltségként definiálható tananyag redukciójára irányuló folyamatos törekvés volt, ami a népiskola kettős funkciójából az általánosan művelő, alapozó, tehát a továbbtanulásra (is) felkészítő szerepét kívánta gyengíteni. Ez végeredményben a szelektív jelleg felerősödésének a veszélyét is magában hordozta. Különösen erőteljesen nyilvánult meg ez a redukciós – tananyagcsökkentési – szándék az 1890-es évek második felében az osztatlan iskolák jövőjéről lezajlott társadalmi és szakmai viták során (Bereczki, 1958; Arató, 1968, 1970; Regős, 1970; Kóte, 1975; Kelemen, 1994, 1999).

A népiskolai hálózat alakulásának, fejlődésének – részben gazdasági okokra, részben társadalompolitikai realitásokra, különösen a vagyoni és a felekezeti különbségekre visszavezethető – elégtelensége ugyanis a népoktatási törvény végrehajtásának idejét jelentő évtizedekben a hatosztályos,

hattanítós népiskola – kétségtelenül illuzórikus – eötvösi ideáljától eltérő módon az egytanítós, osztatlan, nagyrészt felekezeti fenntartású kisiskolák változatlan túlsúlyát eredményezte. 1910-ben ez utóbbiak aránya 62,9 százalékos volt, szemben a teljesen osztott, hat- vagy többtanítós iskolák 4,5 százalékos arányával (Kelemen, 2002/a). Gyakori jelenség, akár egy kisebb településen is, az egymás mellett – s jó, ha nem egymás ellenében – működő két, három, sőt akár négy osztatlan felekezeti kisiskola (Regős, 1966; Kotnyek, 1977; Kelemen, 1985, 2002/a).

Az osztatlan elemi népiskolákról lezajlott szakmai-társadalmi vita során a résztvevők meglehetősen széles köre, különösen az iskola-fenntartó egyházak, elsősorban a nagybirtokokkal rendelkező római katolikus egyház, valamint az iskola-fenntartó uradalmak képviselői külön tantervet, drasztikusan csökkentett műveltségi anyagot és a mezőgazdasági szakképzés minimumát nyújtó gyakorlatiasságot, egyfajta „cselédképzést” követeltek. Ezt a vitában részt vevő szakmai szervezetek – tanítóegyletek, képzőintézmények vagy például a *Magyar Paedagogiai Társaság* – és az állami tanügyigazgatás „az egységes nemzeti műveltség” igényére hivatkozva elutasították (Kelemen, 1993/a, 1999, 2002/b).

A tények azonban tények maradtak. A népoktatás torzóban maradt szerkezete ugyanis eleve korlátok közé szorította az egyébként növekvő színvonalú népiskolai tantervek eredményes megvalósítását, s ez nem egy esetben kérdéssé tette az iskolai munka hatékonyságát. A tanfelügyelői jelentések a századforduló után is az alapvető készségek (írás-olvasás, számolás) lassú fejlődéséről, és a még akkor is „modernnek”

mondott egyéb iskolai tárgyak háttérbe szorításáról, mellőzéséről tanúskodnak (Regős, 1966; Kotnyek, 1977; Kelemen, 1985, 2002/a).

A redukációs törekvések ellenlépéseként fogható fel, hogy Budapest székesfőváros már az 1880-as években saját helyi tantervet dolgozott ki elemi népiskolái számára. A később, 1896-ban – az *Országos Közoktatási Tanács* jóváhagyásával – megújított tanterv „a népiskolát meghaladó tanintézményekben” továbbtanulók magas – és egyre növekvő – arányára hivatkozva a népiskola „alsó tagozatának” általánosan képző, alapozó, a továbbtanulásra (is) felkészítő

funkcióját kívánta erősíteni (Veredy, 1896; Mann, 1997). A századforduló után ezt a célt szolgálta a fővárosi tanítók helyi képe-

sítésének az előírása, illetve a felkészítésüket, továbbképzésüket segítő *Fővárosi Pedagógiai Szeminárium* 1912-es létrehozása (Mann, 1997).

A népiskolai tantervi munkálatokkal kapcsolatban itt térek ki az *Országos Közoktatási Tanács* korszakosnak számító tevékenységére (lásd: Felkai, 1992; Mann, 1992; Vass, 1996, 1997).

Az első állami népiskolai tanterv (1869) *Eötvös* és közvetlen munkatársai, elsősorban *Gönczy Pál* személyes közreműködésével készült, a népoktatási szakemberek széles körének bevonásával, – az 1850-es évek második felében kidolgozott református népiskolai tantervek, valamint a német és svájci népiskolai tapasztalatok felhasználásával (Bereczki, 1958; Arató, 1970; Regős, 1970; Felkai, 1979; Bollókné, 1996; Kelemen 2002/a, 2019).

kérdéssé tette az iskolai munka hatékonyságát

A népiskolai törvényt és az első állami tantervet ért támadások és kritikák is közrejátszottak abban, hogy az *Eötvös* helyébe lépő *Pauler Tivadar* – elődje elutasító álláspontjától eltérően – felkarolta *Schvarcz Gyula* korábbi javaslatát egy, a *Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium* tevékenységét szakmai vonatkozásban segítő közoktatásügyi tanács létrehozására (*Schvarcz*, 1866, 1869).

A VKM kezdeményezte 1871-es királyi rendelet alapján 1872-ben megalakult *Országos Közoktatási Tanács* alapfeladatát – az oktatásügyi törvényjavaslatok véleményezése, a tankönyvek bírálata, valamint „a tanodák és segédintézmények” taneszközellátása mellett – a különböző tantervek megvitatása és jóváhagyása képezte (lásd: *Felkai*, 1992; *Mann*, 1992; *Vass*, 1996, 1997).

Az első évek önszervezési bonyodalmai és túlzott adminisztrációs terhei nehezítették az érdemi munkát. Az OKT 1874-es, már *Trefort Ágoston* nevéhez fűződő átszervezése azonban a belső szervezet és az akadozó kezdeti tevékenység megújulását, a tanács működésének folyamatos kiteljesedését jelentette (lásd: *Felkai*, 1992; *Mann*, 1992; *Vass*, 1996; 1997).

Bár a testület idejét és energiáit a továbbiakban is főleg a tankönyvbírálatok kötötték le, tevékenységének egyre fontosabb területét jelentették a tantervi munkálatok. Így 1877-ben – a VKM felszólítására – véleményezték az állami népiskolai tanterv korrekcióját, átdolgozását, valamint a polgári iskolai tanterv revízióját (*Vass*, 1996).

A népiskolai tantervet érintő tanácsi munkálatok közül különös figyelmet érdemel a fővárosi tantervi elképzelésekkel

kapcsolatos – korábban már említett, évekig elhúzódó – vita, amely végül is kompromisszummal és a sajátos, nagyvárosi szempontokat érvényesítő helyi tanterv jóváhagyásával zárult (*Verédy*, 1896; *Vass*, 1996, 1997). Ez a polémia ugyanakkor előrevetítette az országos és a fővárosi oktatáspolitikák között – főleg a századforduló után – megmutakozó különbségeket, a kiéleződő ellentéteket (*Mann*, 1997).

Az OKT kezdeményezője és meghatározó műhelye volt az 1877-es állami népiskolai tanterv mind sürgetőbbé váló revízió-

jának is. A viták főleg az osztatlan népiskolák műveltségi anyagát érintő – fentebb már említett – kérdésekben az 1890-es években tetőztek, és – a népoktatás koncepcionális

egységét támogatva – nagymértékben hozzájárultak a magyar népoktatás tartalmi és szervezeti megújulását szolgáló, a tanulói aktivitást, a munkáltató módszereket és az új tanulásszervezési eljárásokat hangsúlyozó 1905-ös népiskolai tanterv előkészítéséhez, majd kidolgozásához (*Bereczki*, 1958; *Arató*, 1968; *Regős*, 1970; *Vass*, 1996, 1997).

Az OKT programjában az 1880-as évektől mind gyakrabban találkozunk különböző helyi tanterv-kezdeményezések – első sorban középiskolai, de néhány nép- és polgári iskolai tanterv – véleményezésével, bírálatával is, ami a népiskolákban folyó munka megeléknülésére, a tanítószak szakmai színvonalának – a megújuló tanítóképzésre és a rendszeressé váló, önképzésen alapuló tanítóegyleti tevékenységre visszavezethető – növekedésére, javulására enged következtetni (*Kelemen*, 2007; *Donáth*, 2015).

sajátos, nagyvárosi
szempontokat
érvényesítő helyi tanterv

Az állami tantervek javuló minősége, emelkedő színvonala – közvetett úton, mintául szolgálva – kedvező, ösztönző hatást gyakorolt a felekezeti népiskolai hatóságok keretei között folyó tantervi munkálatokra, de visszahatótt az állami tantervfejlesztési tevékenységre is (Mészáros, 1991; Felkai, 1995).

Végül – befejezésül – utalnunk illik azokra a törekvésekre, amelyek a korszak hivatalos oktatáspolitikai szemléletétől eltérő módon, a kialakult iskola-rendszer szervezeti és tartalmi hiányosságainak, el-
lentmondásainak bírálatából kiindulva kíséreltek meg más tantervi alternatívát kínálni a magyar közoktatás számára.

Itt említhetjük Imre Sándornak a nemzetnevelés elméletén alapuló, a közös – polgári – műveltség újszerű tartalmára vonatkozó elképzelését, valamint Nagy Lászlónak a gyermeklélektan és a modern pedagógiai-didaktikai kutatások és iskolakísérletek eredményein alapuló demokratikus

kilépett a hagyományos állami oktatásirányítás és az OKT szervezeti keretei közül

oktatáspolitikai és korszerű didaktikai-tan-tervelméleti felfogását és gyakorlati tevékenységét (Imre, 1912; Heksch, 1964; Ballér, 1970, 1989; Kőte, 1975; Ravasz, 1984; Donáth, 2007).

A pszichológia, a nevelélmélet és az oktatástan eredményeire építő új nevelési és iskolakoncepciók szükségképpen találtak a századforduló radikális polgári-politikai irányzatainak, a szociáldemokrácia iskolapolitikájának, valamint a radikalizálódó tanítómozgalmaknak a törekvéseivel. Ennek nyomán az 1910-es évek második felében a hivatalos oktatáspolitikai felfogástól diametrálisan eltérő szemléletű tantervi reformmunkálatok indultak el, és a forradalmak idején napirendre került a közoktatási rendszer radikális szervezeti és tartalmi átalakítása, miáltal a hazai tantervtörténet – legalább is átmenetileg – kilépett a hagyományos állami oktatásirányítás és az OKT szervezeti keretei közül (Kőte, 1964, 1975; Ballér, 1968; Kelemen, 1993/b).

IRODALOM

- Arató Ferenc (1968): Az oktatás tartalma. In: Uő (szerk.): *100 éves a kötelező népoktatás. Tanulmányok*. Tankönyvkiadó, Budapest. 103–168.
- Arató Ferenc (1970): A termelési ismeretek helye a kötelező oktatás programjában. In: Kőte Sándor (szerk.): *Neveléstörténeti tanulmányok*. Magyar Pedagógiai Társaság, Budapest. 229–291.
- Ballér Endre (1970): *Elmélet és gyakorlat egysége Nagy László munkásságában*. Tankönyvkiadó Vállalat. Budapest.
- Ballér Endre (1989): *Nagy László tantervfelfogása és hatása. (A tantervelmélet forrásai 11.)*. OPI, Budapest. 8–38.
- Ballér Endre (1991): Az általános képzés tantervelméleti paradigmái Magyarországon a XIX–XX. században. 1–2. Akadémiai doktori értekezés. Kézirat. Budapest.
- Bellér Béla (1968): Közoktatásügyi reformok 1918–19-ben. *Pedagógiai Szemle*. 18. 10. sz., 865–878.
- Bereczki Sándor (1958): Az elemi népiskolai tanterv fejlődése 1868–1905-ig. In: *A Szegei Pedagógiai Főiskola évkönyve. 1958*. Szeged, 257–266.
- Bollókné Panyik Ilona (1996): Az iskola kezdő szakaszának állami tantervei a magyar nevelés történetében. In: Kraiciné Szokoly Mária (szerk.): *A helyi tanterv készítéséről a tanítási óráig*. BTF TK. Budapest.

- Donáth Péter (2007): Adalékok Nagy László pályájához. Publikálatlan önéletrajza, iskolareformterv, a Gyermektanulmányi Társaság, az egyetemi gyermektanulmány-oktatás s a lélektani laboratóriumok dokumentumai 1918–22-ből. Trezor, Budapest.
- Donáth Péter (2015): Tanítói, tanári viták a magyarországi tanítók társadalmi küldetéséről, helyzetük javításáról, a tanítóképzés korszerűsítéséről, felsőfokúvá tételéről 1890–1905. In: Uő (szerk.): Filozófia – művelődés – történet. ELTE TÖK, Budapest. 223–388.
- Felkai László (1979): *Eötvös József közoktatásügyi tevékenysége*. Akadémiai, Budapest.
- Felkai László (1992): Az Országos Közoktatási Tanács múltjából. *Új Pedagógiai Szemle*. 42. 3. sz., 93–96.
- Felkai László (szerk., 1995): *Tantervi változatok a magyarországi zsidó iskolákban (1780–1990)*. (A tantervelmélet forrásai 16.). OKI, Budapest.
- Finácz Ernő (1921): Az Országos Közoktatási Tanács. *Magyar Paedagogia*. 30. 92–114.
- Heksch Ágnes (1964): *Imre Sándor művelődéspolitikai rendszere*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Horánszky Nándor (1974): *Közoktatási tantervek. 1868–1971. 1. Az általános képzés tantervei*. (Neveléstörténeti bibliográfiák 3.). OPKM, Budapest.
- Imre Sándor (1912): *Nemzetnevelés*. Magyar Társadalomtudományi Egyesület, Budapest.
- Kelemen Elemér (1985): *Somogy megye népoktatása közoktatásunk polgári átalakulásának időszakában. 1868–1918*. Akadémiai, Budapest.
- Kelemen Elemér (1993/a): A kisiskola a magyar oktatás történetében. *Baranya megyei Pedagógiai Körkép*. 1., 1. köt. 15–111.
- Kelemen Elemér (1993/b): A magyarországi tanítómozgalmak és -szervezetek vázlatos története. „Lázad hát már az élet alagyűrtje, a tanító...” In: Tolnai Lajos (szerk.): *75 éves a Pedagógusok Szakszervezete*. Budapest. 11–97.
- Kelemen Elemér (1999): Oktatáspolitikai és tantervpolitikai hangsúlyváltások a magyarországi közoktatásban (1868–1945) In: Ballér Endre és Horánszky Nándor (szerk.): *Művelődéspolitikai és pedagógiai szempontok a hazai iskolatípusok tanterveiben. (1868–1945). Tanulmányok*. (A tantervelmélet forrásai 21.). OKI, Budapest, 193–217.
- Kelemen Elemér (2002/a): A magyarországi népoktatás a dualizmus korában. In: Uő: *Hagyomány és korszerűség – Oktatáspolitikai a 19–20. századi Magyarországon*. Új Mandátum, Budapest, 121–134.
- Kelemen Elemér (2002/b): A mezőgazdasági szakoktatás helye a magyar iskolarendszer polgári kori fejlődésében. In: Uő: *Hagyomány és korszerűség – Oktatáspolitikai a 19–20. századi Magyarországon*. Új Mandátum, Budapest, 135–147.
- Kelemen Elemér (2007/a): Pedagógusszervezetek és -mozgalmak Magyarországon a 19. században. In: Uő: *A tanító a történelem sodrában. Tanulmányok a magyar tanítóság 19–20. századi történetéből*. Iskolakultúra, Pécs. 94–104.
- Kelemen Elemér (2007/b): A magyarországi pedagógusmozgalmak radikalizálódása a 20. század első évtizedeiben. In: Uő: *A tanító a történelem sodrában. Tanulmányok a magyar tanítóság 19–20. századi történetéből*. Pécs. 116–127.
- Kelemen Elemér (2019): Eötvös népoktatási törvénye. *Új Pedagógiai Szemle*. 69. 5–6. sz., 5–21.
- Kotnyek István (1977): *Alsófokú oktatás Zala megyében 1918-ig*. (Zalai Gyűjtemény 9. sz.). Zalaegerszeg.
- Köte Sándor (1964): A magyar nevelésügy a polgári demokratikus forradalom és a Tanácsköztársaság idején. Tankönyvkiadó Vállalat, Budapest.
- Köte Sándor (1975): *Közoktatás és pedagógia az abszolútizmus és a dualizmus korban. (1849–1918)*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Mann Miklós (1992): Az Országos Közoktatási Tanács első évtizedei. *Új Pedagógiai Szemle*. 42. 3. sz., 88–92.
- Mann Miklós (1997): *Budapest oktatásügye a dualizmus korában*. Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kara Neveléstudományi Tanszék és Pro Educatione Gentis Hungariae Alapítvány, Budapest.

- Mészáros István (szerk., 1996): *Felekezeti népiskolai tantervek (1868–1948). (A tantervelmélet forrásai 18.)*. OKI, Budapest.
- Az Országos Közoktatási Tanács nyomtatványai 1869–1918*. Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum.
- Ravasz János (1984): Schneller István és Imre Sándor pedagógiai felfogásának körvonalai. In: Uő. (szerk.): *Schneller István és Imre Sándor tantervi törekvései. (A tantervelmélet forrásai 4.)*. OPI, Budapest. 5–29.
- Regős János (1966): *Az elemi népoktatásügy Vas megyében. 1867–1890*. Szombathely.
- Regős János (1970): Népiskolai tanterveink az 1868. évi XXXVIII. tc megjelenésétől 1905-ig. In: Köte Sándor (szerk.): *Neveléstörténeti tanulmányok*. Magyar Pedagógiai Társaság, Budapest. 150–193.
- Schvarcz Gyula (1866): *Két röpirat a közoktatás körül. (Néhány elsődleges pont a közoktatásügy legégetőbb szükségleteiről)*. Pest.
- Schvarcz Gyula (1869): *A közoktatásügyi reform mint politikai szükséglet Magyarországon*. Pest.
- Vass Vilmos (1996): Az Országos Közoktatási Tanács tantervi munkálatai a XIX. században. (I.). *Magyar Pedagógia*. 96. 3. sz., 231–251.
- Vass Vilmos (1997): Az Országos Közoktatási Tanács tantervi munkálatai a XIX. században. (II.). *Magyar Pedagógia*. 97. 3–4. sz., 247–269.
- Verédy Károly (1896): A fővárosi elemi iskolák tanterve. *Magyar Paedagogia*. 5. 624–634.

1936, Budapest, XII. kerület (Városmajor)
Kakaóval és kaláccsal ünneplő elsőáldozó gyerekek
Forrás: Fortepan/Ebner